

Πολυπολιτισμικότητα: Πολυεθνικότητα ή ετερότητα στην πλανητική εποχή;

Ιορδάνης Κ. Παπαδόπουλος*

Περίληψη

Ο μετασχηματισμός των σύγχρονων κοινωνιών στην εποχή της παγκοσμιοποίησης καθιστά ακόμη πιο δύσκολη την εύρεση απαντήσεων στα ηθικο-πρακτικά ερωτήματα της πολυπολιτισμικότητας αλλά και στην ίδια την οριοθέτηση της έννοιας. Η παρούσα εργασία επικεντρώνει κατ' αρχήν την προσοχή της όχι μόνο στην επαναοριοθέτηση της πολυπολιτισμικότητας στην πλανητική εποχή αλλά και στην κατάδειξη του ότι αυτή θα έπρεπε να εκληφθεί ως περιληπτικός-περιγραφικός όρος που παραπέμπει στη γενικότερη ετερότητα των μειονοτικών ταυτοτήτων και των ποικίλων κοινωνικών ταυτίσεων. Εξετάζοντας κατά δεύτερο λόγο σειρά προσεγγίσεων και εννοιολογήσεων της πολυπολιτισμικότητας, ο τελικός στόχος της εργασίας είναι η ανίχνευση της πληρέστερης κατά το δυνατό ηθικο-πρακτικής σκοπιάς στο πλαίσιο μιας «μεταρρυθμιστικής» οπτικής. Ο στόχος αυτός εκπληρώνεται μέσω πέντε βημάτων – θεωρητικών προτάσεων.

I.α. Η οριοθέτηση της έννοιας της πολυπολιτισμικότητας

Η προσέγγισή μας στην πολυπολιτισμικότητα, χωρίς να παραβλέπει τη σημασία των εμπειρικών και στατιστικών δεδομένων σει-

* Ο Ιορδάνης Κ. Παπαδόπουλος είναι δρ. Σύγχρονης Ηθικής και Πολιτικής Φιλοσοφίας. Επίσης είναι επιστημονικός συνεργάτης του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών και ΠΜΣ του Τμήματος ΕΜΜΕ στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

ράς ερευνών πεδίου –που αφορούν και στην Ελλάδα– δεν αποσκοπεί σε μια τέτοιου είδους καταγραφή. Αποβλέπει περισσότερο στο να καταδείξει, από θεωρητική και πολιτική άποψη, ότι η πολυπολιτισμικότητα είναι μια θεμελιώδης όψη του μετασχηματισμού των σύγχρονων κοινωνιών και ως τέτοια είναι κοινωνικό και όχι πολιτισμικό –αυτόνομο– φαινόμενο. Ο στόχος αυτός δεν μας εμποδίζει βεβαίως από το να λάβουμε υπόψη μας στο επίπεδο της περιγραφής τα ακόλουθα ως ενδεικτικά δεδομένα που δεικνύουν την πολιτισμική ετερογένεια, η οποία απαντάται πλέον στις περισσότερες χώρες από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα:

Σύμφωνα με πρόσφατη καταμέτρηση, τα 184 ανεξάρτητα εθνικά κράτη στον κόσμο περιλαμβάνουν 600 ζώσες γλωσσικές μειονότητες και 5000 εθνοτικές ομάδες. Για πολύ λίγες χώρες μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι οι πολίτες τους μοιράζονται την ίδια γλώσσα ή ότι ανήκουν στην ίδια εθνοτική ομάδα ... (Με την εξαίρεση ίσως μόνο των παραδειγμάτων της Ισλανδίας και της Κορέας ως δύο ομοιογενών πολιτισμικά χωρών). Αυτή η ετερότητα αναδεικνύει μια σειρά σημαντικών και εν δυνάμει διαιρετικών για την κοινωνική συνοχή ερωτημάτων. Οι μειονότητες και οι πλειοψηφίες συγκρούονται ολοένα και περισσότερο επ' αφορμή ζητημάτων όπως τα γλωσσικά δικαιώματα, η πολιτική αυτονομία γεωγραφικών περιοχών στις οποίες κατοικούν εθνοτικές ομάδες, η πολιτική εκπροσώπηση σε τοπικό ή κεντρικό επίπεδο, το αναλυτικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα, τα δικαιώματα καθορισμού χρήσης της «πατρογονικής» γης, η χάραξη πολιτικής για τη μετανάστευση και την απόκτηση ιθαγένειας ή ακόμη –ακόμη και το ζήτημα των εθνικών συμβόλων όπως η επιλογή εθνικού ύμνου ή οι εθνικές εορτές– δημόσιες αργίες (Kymlicka, 1996, σελ. 1).

Ο μετασχηματισμός των σύγχρονων κοινωνιών-δημοκρατιών τόσο ως προς τη δομή και τους θεσμούς όσο δε και ως προς την κοινωνική συμπεριφορά των ατόμων και ομάδων καθιστά ακόμη πιο δύσκολη την εύρεση απαντήσεων –ηθικά και πολιτικά νόμιμων και βιώσιμων– στα προαναφερθέντα ζητήματα/ανοικτά ερωτήματα. Θα μπορούσε κανείς να αναφερθεί εμπειρικά σε σειρά παλαιότερων αλλά και σύγχρονων παραδειγμάτων, τα οποία επιβεβαιώνουν του λόγου το αληθές, όπως η πρόσφατη αντιπαράθεση στη Γαλλία για την «εμφάνιση σε δημόσια ιδρύματα με εμφανή διακριτικά σύμβολα, που προβάλλουν θρησκευτικές πεποιθήσεις»¹. Χωρίς οιαδήποτε δόση υπερβολής, το συγκεκριμένο ή παρόμοια παραδείγματα καθιστούν σαφές ότι τα ζητήματα της πολυπολιτισμικότητας συνιστούν μία από τις μεγαλύτερες καθημερινές προκλή-

σεις για τις σύγχρονες αστικές δημοκρατίες. Γίνεται δε λόγος ειδικά για το πολιτικό περιβάλλον της αστικής δημοκρατίας, γιατί μόνο σε αυτό μπορεί να τεθεί και να εξετασθεί ολόπλευρα το ζήτημα της πολυπολιτισμικότητας, καθώς σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να προϋποτεθεί ιστορικά μια κατ' αρχήν συναίνεση για την έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τα οποία συνδέονται άμεσα με τα υπό εξέτασιν ζητήματα.

Ο μετασχηματισμός των σύγχρονων κοινωνιών, συμπεριλαμβανομένης και της παραμέτρου της πολυπολιτισμικότητας, εξηγείται πολλαχώς· εδώ μπορούν να καταγραφούν ενδεικτικά, ως εξηγητικοί παράγοντες, πρώτον, ο γενικότερος ιστορικός παράγοντας και ειδικότερα, οι διαδικασίες της ύστερης φάσης της νεωτερικότητας, η παγκοσμιοποίηση, η επαναοριοθέτηση του περιεχομένου και των νοηματοδοτήσεων του πολιτισμού αλλά και η ανάδυση ενός μετανεωτερικού, αναστοχαστικού και πολυφρενικού συνάμα υποκειμένου². Αυτές οι διαδικασίες δίνουν αφορμή στον Eric Hobsbawm να επισημάνει ότι μία από τις κύριες αιτίες αναβίωσης του εθνικισμού στην εποχή μας, αλλά και του λόγου γενικότερα περί ταυτοτήτων (βλ. Hobsbawm, 1992a και Hobsbawm and Ranger, 1983) –ζητήματα τα οποία ασφαλώς συνδέονται άμεσα με την προβληματική της πολυπολιτισμικότητας–, είναι η αποδόμηση του κοινωνικού κράτους· ειδικότερα επιχειρηματολογεί για το εξής:

Σήμερα, καθώς το σύστημα ή η σχεδιασμένη οικονομία και η κοινωνική πρόνοια καταρρέουν, για ακόμη μια φορά –η εξέλιξη είναι ανάλογη– η γλώσσα λειτουργεί ως υποκατάστατο των παραγόντων που σχετίζονται με την κοινωνική ενσωμάτωση σε μια αποδιαρθρωμένη κοινωνία. Όταν αποτυγχάνει η κοινωνία, το έθνος παρουσιάζεται ως η θεμελιωδέστερη διασφάλιση (Hobsbawm, 1992b, σελ. 25).

Μπορούμε να εκλάβουμε την προβληματική του Hobsbawm ως αφορμή για να εντοπίσουμε το πεδίο αναφοράς της πολυπολιτισμικότητας στο επίπεδο της σύγχρονης μετάπλασης των ευρύτερων κοινωνικών συνθηκών. Αυτή η παρατήρηση αποσκοπεί στο να διαφοροποιήσει το πλαίσιο αναφοράς και μελέτης του φαινομένου της πολυπολιτισμικότητας σε σχέση με παλαιότερες εποχές με τον ακόλουθο τρόπο. Ως κοινωνικό φαινόμενο αλλά και ως περιγραφικός όρος η πολυπολιτισμικότητα μπορεί να ανιχνευθεί, υπό μία έννοια, ακόμη και στην αρχαιότητα, όταν ο όρος σήμαινε τη συνύπαρξη «...πολιτισμικά ετερόκλητων, ανθρωπίνων κοινωνιών ή ομάδων» (Γαπαρρηγόπουλος, 1999, σελ. 2). Δε συγκατα-

λέγεται, όμως, στους στόχους μας η ιστορική ανασκόπηση μιας ούτως ή άλλως σύνθετης πορείας που εκκινεί από τον Ηρόδοτο, τους Σοφιστές και τον Αριστοτέλη³. Η πορεία αυτή σχετίσθηκε αφενός με τις ποικίλες αποχρώσεις της αριστοκρατικής ή δημοκρατικής πολιτικής ιδεολογίας, τη συζήτηση περί του έμφυτου ή επίκτητου χαρακτήρα της ελευθερίας και της ισότητας αφετέρου με όψεις της κοινωνικής πραγματικότητας, όπως αυτή του θεσμού της δουλείας, ή με διαφορετικές εκδηλώσεις της ηγεμονιστικής πολιτικής των κρατικών μορφωμάτων ή των φορέων εκκλησιαστικής εξουσίας.

Ως σύγχρονο πρόβλημα, η πολυπολιτισμικότητα

... εκδηλώνεται στο πλαίσιο ενός και του αυτού κράτους ή, πάντως, στο πλαίσιο ενός οργανωτικά ενιαίου πολιτικού μορφώματος, εντός του οποίου το προνόμιο καταναγκασμού ασκείται από μιαν ομάδα που εκφράζει μία και μόνη πολιτισμική εκδοχή, συνήθως υπό δημοκρατικές συνθήκες, την εκδοχή της πλειοψηφίας (Παπαρρηγόπουλος, 1999, σελ. 2).

Η διαφοροποίηση του πλαισίου αναφοράς μπορεί να γίνει σαφής, αν λάβουμε υπόψη μας, πρώτον, το πλέγμα εξουσίας και κανονιστικών προϋποθέσεων βάσει των οποίων λειτουργεί το σύγχρονο κράτος εν σχέση με προηγούμενα πολιτικά μορφώματα. Αν δε κάποιος συμπεριλάβει στην προβληματική του και το μετασχηματισμό του σύγχρονου κράτους και τη διάχυση των εξουσιών του στην εποχή της παγκοσμιοποίησης⁴, τότε το πεδίο αναφοράς και μελέτης του φαινομένου της πολυπολιτισμικότητας, τόσο από την άποψη την εμπειρική όσο δε και την κανονιστική, δε θα πρέπει να είναι απλώς το «τοπικό» σε σχέση με έναν ενιαίο κάθε φορά πολιτικό μόρφωμα· το πεδίο αναφοράς μας θα πρέπει να γίνει καθολικότερο και να αναχθεί στο επίπεδο της παγκοσμιοποίησης, όπως αυτή καταγράφεται, επί παραδείγματι, από το έργο της Saskia Sassen αλλά και εκείνο του Scott Lash (βλ. Lash, 2002 και Sassen, 2003).

Δε θα έπρεπε, όμως, να αφήσουμε ημιτελή την αναφορά μας στα σύγχρονα συμφραζόμενα της δημοκρατίας και της κατάρρευσης του κοινωνικού κράτους, το οποίο λειτουργούσε εν πολλοίς ως νομιμοποιητικός μηχανισμός. Κατά τον Laclau, ο ορθολογισμός της νεωτερικότητας και η πολιτική του έκφραση στο πλαίσιο της δημοκρατίας, μας κληροδότησε την υπόσχεση διαμεσολάβησης ανάμεσα στα ηθικά και πολιτικά αιτούμενα της καθολικότητας και του παρτικουλαρισμού (Laclau, 1991, σελ. 59), όπως συνδυά-

ζεται μάλιστα αυτός με την ηθικο-πρακτική διάσταση της πολυπολιτισμικότητας. Η διαμεσολάβηση αυτή φαντάζει ακόμη πιο ανέφικτη στη σύγχρονη εποχή, καθώς καταλύονται οι παραδοσιακοί όροι και οι νομιμοποιητικοί μηχανισμοί διαπραγμάτευσης, ανανέωσης, αμφισβήτησης και μεταβολής των όποιων πολιτισμικών και πολιτικών ταυτοτήτων. Ενδεικτική σε αυτήν την κατεύθυνση είναι η επιχειρηματολογία που αναπτύσσει ο John Higham, ο οποίος ανιχνεύει την ανάδυση της πολυπολιτισμικότητας στα συμφραζόμενα αυτής της αλυσιτελούς διαμεσολάβησης.

Πιο συγκεκριμένα, ο Higham θεωρεί πως η πολυπολιτισμικότητα αναδείχθηκε ως κεντρική έννοια της κοινωνικής θεωρίας στην περίπτωση των αμερικάνικων ακαδημαϊκών κύκλων ως ένα είδος θετικής αντίδρασης έναντι της εντεινόμενης «φωνής» των μειονοτήτων· η «φωνή» αυτή εντάθηκε σταδιακά τις τελευταίες δεκαετίες μέσα από την απομυθοποίηση και κατάρρευση των πολιτικών του *melting pot*, όπως συνδυαζόταν μάλιστα αυτές με τις αντίστοιχες πολιτικές του κράτους κοινωνικής πρόνοιας (Higham, 1998, σελ. 220-225). Αναλύσεις τύπου Higham δε θα έπρεπε να παρερμηνευθούν ως ένα είδος θεωρητικού υπερκαθορισμού. Η ίδια προσοχή απαιτείται και για κάθε άλλη συναφή κοινωνιολογική ερμηνεία του πώς καθιερώθηκε η έννοια της πολυπολιτισμικότητας ως κεντρική στο λόγο της ευρύτερης ακαδημαϊκής κοινότητας· ο Δεμερτζής παρατηρεί χαρακτηριστικά: «Η πολυπολιτισμικότητα αλλά και η διαπολιτισμικότητα είναι πλέον ζητήματα που δεν επινοούνται από τους διανοούμενους, αλλά που τίθενται καθημερινά ως προβλήματα που αξιώνουν αποφάσεις και ηθικές σκοποθεσίες» (Δεμερτζής, 1996, σελ. 320).

Η πολυπολιτισμικότητα, λοιπόν, απεικονίζει πρωτίστως ένα πλέγμα κοινωνικών διαδικασιών. Παρόμοιες διαδικασίες απαντώνται σε πλείστες όσες χώρες της αμερικανικής και ευρωπαϊκής ηπείρου. Η πρώτη θεωρητική πρόταση της παρούσης εργασίας έγκειται στη δοκιμαστική και μόνο αποδοχή του ορισμού της πολυπολιτισμικότητας ως διαδικασίας ένταξης πολιτισμικά ετερόκλητων ομάδων σε ένα ενιαίο οργανωμένο κοινωνικοπολιτικό μόρφωμα, στο οποίο επικρατεί ένα ορισμένο πολιτισμικό πρότυπο. Ο ορισμός αυτός, βεβαίως, αποτελεί κατά το μάλλον ή ήττον κοινό τόπο στην αντίστοιχη βιβλιογραφία και έρευνα πεδίου. Η οριοθέτηση όμως της πολυπολιτισμικότητας θα μπορούσε να είναι πλήρης μόνο υπό την προϋπόθεση ότι θα συνδυαζόταν συστηματικότερα με το σύγχρονο μετασχηματισμό των κοινωνικών συνθηκών σε παγκόσμιο επίπεδο. Η ανίχνευση αυτών των συμφραζομένων

θα επιχειρηθεί στην επόμενη ενότητα της παρούσης εργασίας, ώστε να οριοθετηθεί η έννοια, το κοινωνικό φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας με έναν άμμητο κατά το δυνατό τρόπο.

Ι.β. Τα σύγχρονα συμφραζόμενα της πλανητικής εποχής

Η πολυπολιτισμικότητα ως διαδικασία δεν εξελίσσεται απρόσκοπτα ούτε στο καθημερινό ηθικο-πρακτικό πεδίο ούτε και σε εκείνο της θεωρητικής συζήτησης για την ηθική της νομιμοποίηση. Ο αγώνας για την αναγνώριση και την προστασία συλλογικών πολιτισμικών ταυτοτήτων «οργανώνεται» κατ' αρχήν στο θεωρητικό επίπεδο γύρω από την αντιπαράθεση της φιλελεύθερης και της κοινοτιστικής επιχειρηματολογίας. Τα πρακτικά αιτούμενα θέτουν σε καθεστώς φιλοσοφικής απορίας σημαντική μερίδα των κοινωνικών θεωρητικών, οι οποίοι θεωρούν ότι το «πρόβλημα» της πολυπολιτισμικότητας δεν επιδέχεται μία και μόνη και προπαντός ενιαία λύση (βλ. Raz, 1986 και 1994· Taylor, 1999 και Walzer, 1992). Αν το «πρόβλημα» παρουσιάζεται ως δυσεπίλυτο για εκείνους τους θεωρητικούς, οι οποίοι πρεσβεύουν κοινοτιστικότερες θέσεις από ό,τι ο μέσος όρος των φιλελεύθερων ατομιστών στοχαστών, για τους τελευταίους η φιλοσοφική απορία ισοδυναμεί με μια κατ' ουσίαν αμηχανία, αν και δεν υπολείπονται προτάσεων στο πρακτικό πολιτικό επίπεδο (βλ. και Παπαδόπουλος, 1999, σελ. 267-281).

Οι ατομιστές φιλελεύθεροι βρίσκονται εγκλωβισμένοι σε ένα δίλημμα: από τη μία θα έπρεπε να υπερασπίζονται με κάθε ευκαιρία την έννοια της ελευθερίας, και κατά συνέπεια και το δικαίωμα που έχουν τα άτομα και οι κοινωνικές ομάδες να επιλέγουν σε ποιους συλλογικούς τρόπους ζωής θα συμμετάσχουν ως αναπόσπαστο στοιχείο της συγκρότησης της ταυτότητάς τους. Από την άλλη όμως μεριά, οι ατομιστές φιλελεύθεροι εκλαμβάνουν το ζήτημα της «ταυτότητας» ως ζήτημα πρωτίστως ατομικό, όπως άλλωστε συνάδει με την αντίληψή τους αφενός για την αυτονομία ως ατομικό και όχι ως συλλογικό αγαθό αφετέρου για την προτεραιότητα της «αρνητικής» ελευθερίας και των ατομικών δικαιωμάτων έναντι της «θετικής» ελευθερίας και των κοινωνικών δικαιωμάτων. Ως εκ τούτου, όταν οι θεωρητικοί αυτοί βρίσκονται ενώπιον του κοινωνικού φαινομένου της πολυπολιτισμικότητας, για το οποίο μάλιστα είναι αναγκαία κάθε φορά και η ανάληψη συγκε-

κριμένων μέτρων και πολιτικών –αν μη τι άλλο αποκατάστασης παλαιότερων κοινωνικών διακρίσεων εις βάρος εθνικών, θρησκευτικών, κοινωνικών μειονοτήτων– τότε αναδιπλώνονται σε μια παραδοσιακή θεώρηση των δικαιωμάτων (Kymlicka, 1996, σελ. 4-6). Σύμφωνα με αυτήν τη θεώρηση, ένα δικαίωμα έχει νόημα μόνο όταν υφίσταται ένα από φυσικό ή νομικό πρόσωπο.

Υπό αυτήν την έννοια, οι ατομιστές φιλελεύθεροι υποστηρίζουν ότι τα συλλογικά δικαιώματα και οι ταυτότητες δεν μπορούν να είναι τίποτε άλλο από μεταμφιεσμένα ατομικά δικαιώματα ή ότι εν πάση περιπτώσει αυτά τα συλλογικά δικαιώματα ομάδων και μειονοτήτων δεν τεκμαίρεται ηθικώς ότι έχουν προτεραιότητα έναντι άλλων γνήσιων ή θεμελιωδέστερων ατομικών ακόμη και κοινωνικών δικαιωμάτων· κατά συνέπεια, οι αναγκαίες κάθε φορά πολιτικές σύμφωνα με την ατομικιστική φιλελεύθερη θεώρηση θα έπρεπε να αποφασίζονται αποκλειστικά επί τη βάση της δημοκρατικής αρχής της πλειοψηφίας (Kymlicka, 1996, σελ. 5-6), η οποία δεν είναι υποχρεωτικό να συνδυάζεται με περιεκτικές αρχές κοινωνικής δικαιοσύνης παρά μόνο με διαδικαστικού τύπου κανόνες. Ιστορικά, όμως, έχει αποδειχθεί ότι η «διαδικαστική» απλώς δικαιοσύνη δεν μπορεί να αποκλείσει το ενδεχόμενο εθνικές μειονότητες ή κοινωνικές μειοψηφίες να πέσουν θύματα κατάφωρων αδικιών και παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι ακόμη και οι σύγχρονες διεθνείς συμβάσεις που έχουν συναφθεί για την προάσπιση των δικαιωμάτων των μειονοτήτων είναι εν πολλοίς αντιφατικές τόσο στις επαγγελίες τους όσο δε και στην πρακτική τους εφαρμογή (Kymlicka, 1996, όπ. παρ.).

Επισημάνουμε, βεβαίως, στην προηγούμενη ενότητα ότι το ζήτημα της πολυπολιτισμικότητας δεν είναι μία θεωρητική επινόηση, και ως εκ τούτου δε θα έπρεπε να ειδωθεί αποκλειστικά στο αφαιρετικό πλαίσιο της κυρίαρχης αντιπαράθεσης φιλελευθέρων και κοινοτιστών. Η πολυπολιτισμικότητα είναι προεχόντως πρακτικό ζήτημα. Τα αιτούμενα που ανακύπτουν στον καθημερινό βίο πλείστων όσων κοινωνιών σχετίζονται είτε με πολιτισμικά ζητήματα, όπως η χρήση της «μητρικής» γλώσσας των διαφορετικών μειονοτήτων στη δημόσια ζωή και εκπαίδευση είτε με ζητήματα περισσότερο πολιτικά, όπως η εκπροσώπηση σε κέντρα λήψης αποφάσεων, ή με εκείνα που συνάδουν με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που επιβάλλονται στις πολιτισμικές μειονότητες, προκειμένου αυτές να ενσωματωθούν στο κοινωνικό γίγνεσθαι ενός συγκεκριμένου κάθε φορά πολιτικού μορφώματος (Kymlicka, 1996, σελ. 4-5). Ως προς αυτά τα αιτούμενα παρατηρεί ο Kymlicka πως

... καθίσταται ολοένα και πιο εμφανές ότι τα μειονοτικά δικαιώματα δεν μπορούν να υπαχθούν στην κατηγορία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Τα παραδοσιακά κριτήρια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι απλώς ανίκανα στο να επιλύσουν μερικά από τα πιο σημαντικά και αμφίσημα ερωτήματα που σχετίζονται με τις πολιτισμικές μειονότητες ... (Kymlicka, 1996, σελ. 4).

Ο Παπαρρηγόπουλος συμπυκνώνει ευφυώς την πρακτική διάσταση του αγώνα για την «ταυτότητα» στο ακόλουθο ερώτημα: «Είναι δυνατό, στο πλαίσιο ενός και του αυτού κρατικού μορφώματος, να συνυπάρξουν δύο ή περισσότερες δημόσιες σφαίρες;» (Παπαρρηγόπουλος, 1999, σελ. 19). Ο ίδιος προτείνει τη λύση της αναγνώρισης «ημι-δημόσιων» σφαιρών ή «οιονεί» ιδιωτικών ταυτοποιήσεων, ενώ ο Kymlicka θα θεωρήσει πως η λύση του όλου ζητήματος μας υποχρεώνει να αναζητήσουμε μια περιεκτική θεωρία κοινωνικής δικαιοσύνης, στην οποία να περιλαμβάνονται συγχρόνως και τα καθολικά ανθρώπινα δικαιώματα αλλά και τα διαβαθμισμένα και διαφοροποιημένα «ομαδικά» δικαιώματα για τις πολιτισμικές μειονότητες (Kymlicka, 1996, σελ. 6-7). Το βέβαιον είναι ότι και μόνο οι πρακτικές καθημερινές διαστάσεις της πολυπολιτισμικότητας και τα αιτήματα αναγνώρισης των διαφορετικών ταυτοτήτων μας υποχρεώνουν να προσεγγίσουμε την έννοια της πολυπολιτισμικότητας αφενός ως μη ουδέτερο ηθικά μέγεθος αφετέρου πέραν της οιασδήποτε αφαιρετικής θεώρησης περί του «ατόμου» ή της «κοινότητας».

Δεν έχουμε βεβαίως οριοθετήσει ακόμη πλήρως τις διαστάσεις αυτές και τα κοινωνικά συμφραζόμενα της πολυπολιτισμικότητας· έτσι, δεν είμαστε σε θέση να κρίνουμε την οιαδήποτε πρακτική εντέλει πρόταση. Προέχει, όμως, η ολοκλήρωση της περιγραφής των συμφραζομένων της πολυπολιτισμικότητας, καθώς από αυτά εξαρτάται η πληρέστερη, και κατά τούτο επιτυχέστερη, οριοθέτηση της καθαυτό έννοιας. Θα πρέπει λοιπόν να επισημανθεί ότι οι κύριες προσεγγίσεις στο φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας, εκείνη του φιλελευθερισμού και εκείνη του κοινοτισμού, υπολαμβάνουν το όλο ζήτημα αποκλειστικά στο πλαίσιο μιας εθνικής κοινωνίας, ενός κρατικού μορφώματος (Λάβδας, 1999)· και προπαντός, η σκοπιά που προβάλλουν είναι κατά το μάλλον ή ήττον «κουλτουραλιστική». Με άλλα λόγια, η οπτική που προκρίνουν επιβάλλει τη μελέτη των πολιτισμικών εκφάνσεων ως «αυτόνομων» φαινομένων. Από την άποψη, όμως, αυτή παραγνωρίζουν τη συστηματική διερεύνηση των γενετικών παραγόντων ανάδυσης του συγκεκριμένου κοινωνικού φαινομένου· ίσως δε αυτός να είναι και ένας από

τους λόγους για τους οποίους μερίδα των θεωρητικών είτε διαβλέπει στην πολυπολιτισμικότητα περισσότερο ένα πρόβλημα και κίνδυνο παρά ένα φαινόμενο, το οποίο χρήζει ερμηνείας και συγκροτημένης ηθικής και όχι απλώς διοικητικο-διαχειριστικής προσέγγισης, είτε περιέρχεται σε κατάσταση θεωρητικού αδιεξόδου και αντιφάσεων.

Από την αρχή σχεδόν της παρούσης εργασίας αναφερθήκαμε στους γενετικούς παράγοντες για τους οποίους γίνεται λόγος εδώ· αυτοί ανάγονται στο μετασχηματισμό των σύγχρονων κοινωνιών και την αποδόμηση παραδοσιακών δομών, στις διαδικασίες της ύστερης φάσης της νεωτερικότητας και της παγκοσμιοποίησης και στη συνεπαγόμενη επαναοριοθέτηση του περιεχομένου και των νοηματοδοτήσεων του πολιτισμού, καθώς και στις δυνατότητες «αναστοχασμού» εκ μέρους του σύγχρονου υποκειμένου. Ο Δεμερτζής παρουσιάζει με συστηματικό τρόπο τη διαγραφόμενη κατάσταση πραγμάτων:

... στην ύστερη νεωτερικότητα και κατά συνέπεια στην πλανητική εποχή έχει περισταλεί σε κυριώτατο βαθμό ο σχετικά σταθερός και αναπαραγωγίμος χαρακτήρας των κοινωνικών και ατομικών ταυτίσεων. Τα υποκείμενα εγκαλούνται πλέον από πολλαπλά αφηγηματικά σημεία, από πολλούς λόγους, με αποτέλεσμα να διαμορφώνουν επάλληλες ή/και αντιφατικές ταυτότητες που, όχι σπάνια, είναι κατατμημένες και εφήμερες (Δεμερτζής, 1996, σελ. 320-321).

Το επάλληλο ή και αντιφατικό των ταυτοτήτων οδηγεί τα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες στο να χάσουν τον παλιό και σχετικά σταθερό χαρακτήρα των πολιτισμικών τους προσανατολισμών· η φύση των οποίων μάλιστα μεταλλάσσεται σε «υβριδική» (βλ. και Bhabha, 1998, σελ. 29-36). Τα άτομα και οι ομάδες βρίσκονται σε μια κατάσταση διαρκούς κινήσεως, κυριολεκτικά ή μεταφορικά· μπορούν να υποχρεωθούν ποικιλοτρόπως ακόμη και σε μετανάστευση ή στο να προσλαμβάνουν την προσωπική και τη συλλογική τους ιστορία και την έννοια του χρόνου όχι ως κάτι το ευθύγραμμο. Αν τους δινόταν η δυνατότητα να σκεφθούν την ιστορία τους και την έννοια του χρόνου με τέτοιο τρόπο, τότε θα μπορούσαν να έχουν και μια αίσθηση συνέχειας στη ζωή τους. Τουναντίον, όμως, τα συμφραζόμενα της σύγχρονης πλανητικής εποχής υποχρεώνουν άτομα και ομάδες να εκλάβουν την πορεία τους και τον ιστορικό χρόνο ως κάτι τεθλασμένο, ανάμικτο και εντέλει δυσερμήνευτο. Βιώνουν τη διάχυσή τους στο χώρο και στο

χρόνο, καθώς οι συνθήκες επιβάλλουν τη δικτύωση κάθε ανθρώπου σε έναν πολυτοπικό ορίζοντα ζωής· ένας τέτοιος ορίζοντας αποδυναμώνει σταδιακά την αίσθηση του «ριζώματος» σε συγκεκριμένες γεωγραφικές συντεταγμένες και παραδόσεις. Αυτού του είδους η εναίσθηση της πραγματικότητας μπορεί να οδηγήσει τα άτομα και τις οισοδήποτε συλλογικότητες είτε σε ένα καθεστώς αμηχανίας στην καθημερινή τους βιομέριμνα είτε σε μια αναδίπλωση σε φαντασιακές ταυτίσεις· ταυτίσεις σαν αυτές που τους προσφέρουν οι «τάσεις» του ανατοπισμού, της δυσφορίας ή της επιλεκτικής ανταπάντησης των τοπικών κοινωνιών στην παγκοσμιοότητα ή τέλος της «παλιγγενεσίας» των τοπικών πολιτισμικών παραδόσεων και των ποικιλώνυμων εθνικισμών (Δεμερτζής, 1996, σελ. 334-352)⁵.

Οι προαναφερθείσες κοινωνικές διεργασίες είναι εν πολλοίς καινοφανείς, και μας υποχρεώνουν να επανεξετάσουμε τα μεθοδολογικά και ερμηνευτικά μας κοινωνιολογικά εργαλεία υπό το πρίσμα της θεμελιώδους σχέσης του «τοπικού» με το «πλανητικό». Δε θα έπρεπε όμως να παραπλανηθούμε, ώστε να μην αναζητήσουμε ένα είδος ιστορικής συνέχειας στις κυρίαρχες κοινωνικές αναπαραστάσεις, πολιτισμικά πρότυπα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ίδια η ευρωπαϊκή ήπειρος, στην οποία η συγκρουσιακή εν πολλοίς σχέση ανάμεσα στο «ίδιο» και το «άλλο» ανιχνεύεται ακόμη στα χρόνια της αποικιοκρατίας και της ανάπτυξης των επιστημών της εθνολογίας και της κοινωνικής ανθρωπολογίας.

Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας δεν μπορούμε βεβαίως να επεκταθούμε σε αυτήν την πτυχή της ιστορικής ανίχνευσης των συμφραζομένων της ετερότητας εν συνόλω. Αξίζει όμως να παρατηρηθεί ότι στα τέλη του 19ου αιώνα και στις πρώτες δεκαετίες του 20ού το «άλλο» ήταν εκτός των «τειχών»· ήταν κάτι το «εξωτικό» και έπρεπε να αναπτυχθούν τα κατάλληλα εργαλεία μελέτης του, με κύριο εν τέλει στόχο την κατάκτηση και την εκμετάλλευσή του. Στη σύγχρονη συγκυρία το «άλλο» κατέστη παράμετρος της κοινωνικής ζωής εντός των τειχών και παρουσιάζεται στο επίπεδο του κοινωνικού φαντασιακού ως κάτι το απειλητικό, ιδίως δε εν συνδυασμό με τη γενικευόμενη ετερότητα και τις ποικίλες κοινωνικές μειοψηφίες, οι οποίες λειτουργούν πληθυντικά στον προσδιορισμό του σύγχρονου «άλλου». Το «άλλο» αναπαριστάται με το χαρακτήρα του επείγοντος προβλήματος, το οποίο πρέπει να επιλυθεί άμεσα ή εν πάση περιπτώσει να ελεγχθεί μέσω της διαδικασίας της ενσωμάτωσης ή αντιθέτως της απορρόφησης ή ακόμη και της περιθωριοποίησης.

Δεν είναι τυχαίο ότι οι μελέτες του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ευρώπη κάνουν λόγο για τον «τέταρτο κόσμο», για την «κοινωνία εκτός δημοκρατίας», για μια Ευρώπη «που απομονώνει με μεγαλύτερη ταχύτητα από ό,τι ενσωματώνει», για το αντίστοιχο «κυνήγι των ξένων», ακόμη και σε θεσμικό επίπεδο, το οποίο ισοδυναμεί κατ' ουσίαν με το αλλοτινό «κυνήγι των μαγισσών». Οι διεργασίες αυτές σχετίζονται ασφαλώς σε ένα πρώτο επίπεδο με τα κύματα μετανάστευσης και τον ερχομό του παραδοσιακού «άλλου» εντός, το οποίο προκαλεί τις δυτικοκεντρικές μας κοινωνικές αναπαραστάσεις. Το «άλλο», όμως, σε συνδυασμό με τις «υβριδικές» και αντιφατικές ταυτότητες των υποκειμένων και τη γενικευόμενη ετερότητα, συνιστά μία από τις βασικές παραμέτρους της παγκοσμιοποίησης των κοινωνιών και των οικονομιών, έναντι της οποίας οι κοινωνικές πλειοψηφίες παραμένουν εν πολλοίς αμφιρρεπείς, ενώ σε σημαντικό πλέον αριθμό περιπτώσεων από θέση άμυνας καταφεύγουν σε εκδηλώσεις επιθετικότητας, και πιο συγκεκριμένα σε εκδηλώσεις φυλετικού και κοινωνικού ρατσισμού (Le Monde Diplomatique, 1995 και Παπαδημητρίου, 2000). Το σύνολο αυτών των διεργασιών φαίνεται να οδηγεί σε μια εμπέδωση στο επίπεδο της κυρίαρχης κοινωνικής αναπαράστασης ενός είδους «εξίσωσης» ανάμεσα στη φτώχεια, τους μετανάστες και το κοινωνικό περιθώριο (Πανούσης, 1999), όπως αυτό εκφράζεται από τον «έτερο» χαρακτήρα των οιωνδήποτε μειοψηφιών. Με αυτήν την έννοια οι κοινωνικές πλειοψηφίες αδυνατούν να συνειδητοποιήσουν ότι: «... [οι] "εντός και εκτός" βρισκόμαστε τελικά στην ίδια βάρκα και δεν κατοικούμε σε χωριστούς κόσμους» (Λυμπεράκη και Πελαγίδης, 2000, σελ. 74· βλ. και Eagleton, 1998, σελ. 48-52, και Harris, 1998, σελ. 449-457).

Οι προαναφερθείσες κοινωνικές διεργασίες αποτελούν στην πραγματικότητα τα συμφραζόμενα εντός των οποίων θα έπρεπε να οριοθετήσουμε την έννοια της πολυπολιτισμικότητας. Υπό αυτήν την έννοια, είμαστε υποχρεωμένοι να συμπληρώσουμε τον ορισμό της πολυπολιτισμικότητας τον οποίο αποδεχθήκαμε δοκιμαστικά και μόνο στην πρώτη ενότητα αυτού του μέρους. Το δεύτερο θεωρητικό συμπέρασμα στο οποίο μπορούμε να καταλήξουμε με βάση την επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε μέχρι αυτό το σημείο είναι το ακόλουθο: η πολυπολιτισμικότητα θα μπορούσε να ειπωθεί κατ' αρχήν ως η διαδικασία ένταξης πολιτισμικά ετερόκλητων ομάδων σε ένα ενιαίο οργανωμένο κοινωνικοπολιτικό μόρφωμα, στο οποίο επικρατεί ένα ορισμένο πολιτισμικό πρότυπο. *Το κοινωνικό, όμως, φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας θα έ-*

πρεπε να ειδωθει και ως ένας περιληπτικός-περιγραφικός όρος, ο οποίος αναφέρεται στην κοινωνική και πολιτισμική «ετερότητα» γενικότερα και ως εκ τούτου δεν περιορίζεται στον στενότερο ορίζοντα της πολυεθνικότητας και της κοινωνικής ένταξης των μεταναστευτικών ομάδων. Η πολυπολιτισμικότητα είναι κατ' ουσίαν μια θεμελιώδης όψη της «παγκοσμιοτητας» και της συγκρότησης των ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων στην περίοδο της ύστερης νεωτερικότητας. Λαμβάνοντας μάλιστα ως γνώμονα αυτήν την πληρέστερη οριοθέτηση της πολυπολιτισμικότητας, θα μπορούσαμε να κρίνουμε και τις ελληνικές εμπειρικές μελέτες του φαινομένου, οι οποίες, αν και κατά τα άλλα είναι εξαιρετικά γόνιμα εγχειρήματα, περιορίζονται στην ανίχνευση κατ' ουσίαν του παραδοσιακού «άλλου»⁶.

II. Προσεγγίσεις και εννοιολογήσεις της πολυπολιτισμικότητας

Στο προηγούμενο μέρος της εργασίας μας παρουσιάσαμε με συνοπτικό τρόπο βασικά σημεία τόσο της θεωρητικής συζήτησης για την πολυπολιτισμικότητα όσο δε και τα συμφραζόμενα της σύγχρονης πλανητικής εποχής. Ο στόχος μας ήταν να καταδείξουμε αφενός μέρος των αδυναμιών των κυρίαρχων προσεγγίσεων του φιλελευθερισμού και του κοινοτισμού αφετέρου το ηθικοπρακτικό *lapsus* που συνεπάγεται η αντίληψη της πολυπολιτισμικότητας κατ' ουσίαν ως πολυεθνικότητας και όχι ως γενικευόμενης ετερότητας και θεμελιώδους όψεως της παγκοσμιοτητας. Σε αυτό το μέρος θα εκθέσουμε μια σειρά εννοιολογικών και θεωρητικών διασαφηνίσεων, οι οποίες αποτελούν κοινό τόπο στην αντίστοιχη βιβλιογραφία και τις έρευνες πεδίου. Η κριτική επισκόπηση αυτών είναι αναγκαία ώστε να επιτύχουμε μια ενδελεχή οριοθέτηση της πολυπολιτισμικότητας· επιπλέον, με αυτόν τον τρόπο μπορούμε να συμπληρώσουμε τις προϋποθέσεις συγκρότησης του κατάλληλου πλαισίου, μέσα στο οποίο θα έπρεπε να προσεγγίζουμε τα ηθικά και πολιτικά αιτούμενα που συνάγονται από την όλη συζήτηση.

Η μελέτη των ποικίλων εκφάνσεων της πλανητικής εποχής απαιτεί κάτι περισσότερο από μια σωρευτική προσέγγιση του θεματικού άξονα των αντίστοιχων πολιτιστικών παραγόντων και προπαντός, όταν αυτοί εκλαμβάνονται ως «αυτόνομες» ατομικές ή

συλλογικές εκδηλώσεις. Καμιά προσέγγιση από μόνη της δεν είναι επαρκής, πολλώ δε μάλλον η οιαδήποτε αποκλειστικώς «κουλτουραλιστική», επί της οποίας μάλιστα να βασίσουμε τις ηθικές μας αποφάνσεις και πολιτικές επιλογές (βλ. και Locke 1998, καθώς επίσης και Salazar, 1998, σελ. 114-123). Πέραν της επιχειρηματολογίας που αναπτύχθηκε στην προηγούμενη ενότητα, θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε εδώ τη συλλογιστική μας με τον ακόλουθο τρόπο. Στη μελέτη του φαινομένου της πολυπολιτισμικότητας θα έπρεπε να λάβουμε, επί παραδείγματι, υπόψη μας την ενεργό ή μη συμμετοχή των ίδιων των υποκειμένων και ομάδων αναφοράς στο κοινωνικό και πολιτικό γίνεσθαι, αλλά και το κατά πόσο το ίδιο το κοινωνικο-πολιτικό σύστημα παρέχει στα άτομα, τις ομάδες και τις ποικίλες κοινωνικές μειοψηφίες τις δυνατότητες μιας τέτοιας συμμετοχής. Από αυτήν την άποψη, η έρευνα των Καραποστόλη, Δεμερτζή, Παπαδημητρίου και Αρμενάκη είναι παραδειγματική, με τη διευκρίνιση ασφαλώς ότι η κύρια εστίασή της είναι άλλη από την προβληματική που παρουσιάζεται στη δική μας εργασία (Καραποστόλης, Δεμερτζής, Παπαδημητρίου και Αρμενάκης, 2001). Μέρος όμως των θεωρητικών της προϋποθέσεων θα μπορούσε να είναι κοινό και να αφορά και τη δική μας σκοποθεσία: παρατηρεί η συγκεκριμένη ομάδα ερευνητών:

Στην κοινωνιολογία της μετανάστευσης και της μελέτης των διασπορικών ομάδων η αφομοίωση (assimilation) νοείται ως μια αργή και επίπονη διαδικασία, η οποία προϋποθέτει το στάδιο της προσαρμογής (adjustment) και κατόπιν το στάδιο της ένταξης (accommodation) της πρώτης γενιάς μεταναστών. Για τη δεύτερη και τις επόμενες γενιές γίνεται συνήθως λόγος για «πολιτιστική» και «δομική» αφομοίωση ... η «πολιτιστική αφομοίωση» προηγείται της «δομικής» και σημαίνει την αποδοχή μιας σειράς κανόνων συμπεριφοράς και τρόπου ζωής, την εκμάθηση της γλώσσας, καθώς και την εγκόλπωση ορισμένων αξιών και συμβόλων της χώρας υποδοχής, δίχως τα οποία το άτομο θα ήταν αδύνατο να λειτουργήσει (προσπολιτισμός - acculturation) (Καραποστόλης, Δεμερτζής, Παπαδημητρίου και Αρμενάκης, 2001, σελ. 74).

Η ερευνητική ομάδα αποδίδει με αυτήν την περιεκτική εικόνα τις διαδικασίες κοινωνικής ένταξης των μεταναστών και των διασπορικών ομάδων, επισημαίνοντας ότι οι επόμενες γενιές συγκροτούν την ταυτότητά τους μέσω και άλλων διαδικασιών, όπως αυτής της «συμβολικής εθνότητας», κατά την οποία η τρίτη γενιά αναπτύσσει και εκδηλώνει με τελετουργικό ή επετειακό τρόπο μια

νοσταλγική σχέση με την κουλτούρα της μεταναστευτικής γενιάς ή της χώρας καταγωγής (όπ. παρ., σελ. 34). Οι κοινωνικές διεργασίες της προσαρμογής, της αφομοίωσης και του προσπολιτισμού οδηγούν εν τέλει την κάθε διασπορική ή μειονοτική ομάδα να συμμετάσχει σε διαφορετικό βαθμό στο παίγνιο της πολιτισμικής ανταλλαγής (cultural interchange) μεταξύ των εθνοπολιτισμικών ομάδων (όπ. παρ., σελ. 37). Αυτές, ασφαλώς, οι διεργασίες, πέραν της οιασδήποτε «συμβολικής» τους υφής, δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν ως αμιγώς πολιτιστικά φαινόμενα και «αυτόνομες» ανθρώπινες εκδηλώσεις. Εκδηλώνονται και αναπτύσσονται σε ένα συγκεκριμένο κάθε φορά κοινωνικο-πολιτικό περιβάλλον. Με αυτήν την έννοια, η προσέγγιση των όψεων της πολυπολιτισμικότητας απαιτεί ένα περιεκτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα, στο οποίο μάλιστα να διευκρινίζονται το εμπειρικό και το κανονιστικό σκέλος του όλου εγχειρήματος.

Ο Per Bauhn θεωρεί ότι θα έπρεπε να διακρίνουμε μεταξύ της εμπειρικής-περιγραφικής και της κανονιστικής οριοθέτησης της πολυπολιτισμικότητας⁷. Σημειώνει όμως ο ίδιος ότι στις ποικίλες θεωρητικές προσεγγίσεις του συγκεκριμένου κοινωνικού φαινομένου πολλές φορές οι δύο έννοιες σχετίζονται ή και παρουσιάζονται συγχρόνως και αδιευκρίνιστα (Bauhn, 1995, σελ. 86-88). Οφείλουμε βεβαίως να διακρίνουμε το εμπειρικό από το κανονιστικό, έστω και αν αυτή η διάκριση σε τελική ανάλυση γίνεται για μεθοδολογικούς κυρίως λόγους. Η εμπειρική διάσταση του περιεχομένου της πολυπολιτισμικότητας αναφέρεται στο γεγονός ότι διαβιούμε σε μια παγκοσμιοποιημένη κοινωνία, η οποία περιέχει πολλές και διαφορετικές κουλτούρες. Στην περίπτωση όμως της κανονιστικής συμπαραδήλωσης του όρου «πολυπολιτισμικότητα», ο λόγος γίνεται για την ηθική αρχή αναγνώρισης ίσης αξίας, σεβασμού και δικαιωμάτων μεταξύ των διαφορετικών πολιτισμικών ταυτήτων και πλαισίων.

Οι διαδικασίες, όμως, αυτές, όπως έχουμε ήδη επισημάνει στο πρώτο μέρος της εργασίας μας, δεν εξελίσσονται απρόσκοπτα ούτε από την πολιτική άποψη ούτε από τη σκοπιά της ηθικής τους νομιμοποίησης: οι εκδηλώσεις επιθετικότητας, φυλετικού και κοινωνικού ρατσισμού έναντι του παραδοσιακού «άλλου» ή του «έτερου» γενικότερα επιβεβαιώνουν του λόγου το αληθές. Θα μπορούσαμε να διευρύνουμε την προβληματική μας με την οπτική που αναπτύσσουν οι Alsmark και Uddman στις αντίστοιχες μελέτες τους για τη σουηδική πραγματικότητα (βλ. Rystad, 1992). Οι δύο ερευνητές επισημαίνουν ότι η μελέτη του μεταναστευτικού

ζητήματος αλλά και εκείνου της πολυπολιτισμικής συγκρότησης των σύγχρονων κοινωνιών δε θα έπρεπε να προσεγγισθεί μεμονωμένα, αλλά στο ευρύτερο πλαίσιο του κοινωνικο-πολιτικού συστήματος του κάθε ενός κρατικού μορφώματος, στο οποίο αναφερόμαστε κάθε φορά. Τα ερωτήματα τα οποία αφορούν στη συγκρότηση των ταυτοτήτων και την πολυπολιτισμικότητα θα έπρεπε να τίθενται συγχρόνως με εκείνα που αφορούν στη λειτουργία της δημοκρατίας, την ελευθερία της έκφρασης, την άμεση ή δια εκπροσώπων συμμετοχή στις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων, τη συναίσθηση εκ μέρους των κοινωνικών πλειοψηφιών των αρχών της κοινωνικής αλληλεγγύης και ευθύνης, το ρόλο των ΜΜΕ⁸, την πρόσληψη της πολιτιστικής κληρονομιάς και την εναίσθηση της ατομικότητας-διαφορετικότητας της κάθε εθνοτικής ομάδας.

Διευρύνοντας έτσι την οπτική μας γωνία, θα μπορούσαμε να συνάγουμε ένα τρίτο θεωρητικό συμπέρασμα σε αυτό το σημείο. Η μελέτη του κοινωνικού φαινομένου της πολυπολιτισμικότητας, όπως την ορίσαμε στο προηγούμενο μέρος του κειμένου μας, απαιτεί και *διεπιστημονική* αλλά και *διαπολιτισμική* προσέγγιση στην εποχή της παγκοσμιοότητας· μόνο υπό αυτήν την προϋπόθεση θα μπορούσαμε να εξαγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για τον τρόπο με τον οποίο συγκροτούνται τόσο οι «εντός και εκτός των τειχών» κυρίαρχες/ηγεμονικές πολιτισμικές ταυτότητες όσο δε και εκείνες των ποικίλων φυλετικών, θρησκευτικών και κοινωνικών μειονοτήτων. Το ηγεμονικό παίγνιο μεταξύ της κυρίαρχης πολιτικά και πολιτιστικά ομάδας και των ποικίλων κοινωνικών μειοψηφιών περιγράφεται συχνά και με τους όρους «ενσωμάτωση» και «αφομοίωση». Η διαφοροποίησή τους συνάγεται από το τι συνεπάγεται στην πράξη η κάθε έννοια αντιστοίχως:

Ενώ η πρώτη *μπορεί* να ερμηνευτεί στην κατεύθυνση της ένταξης στη βάση της διατήρησης των πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων ενός ατόμου ή μιας ομάδας, η δεύτερη *απαιτεί* τη σταδιακή απορρόφηση των όποιων διαφορών μεταξύ των πολιτισμών από την κουλτούρα της πλειοψηφίας (Κατσούλης, 1999, σελ. 92-93).

Η διαφοροποίηση των κοινωνικών διαδικασιών που συνεπάγονται η «ενσωμάτωση» και η «αφομοίωση» καθίσταται ακόμη πιο ευκρινής, αν συνδυασθούν με περαιτέρω εννοιολογικές διασαφηνίσεις, οι οποίες αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες ηθικές και πολιτικές στάσεις.

Θα έπρεπε να προχωρήσουμε σε αυτές τις διασαφηνίσεις, εκ-

κινώντας από τον αδόκιμο στα ελληνικά όρο «επίσημη» (official) πολυπολιτισμικότητα. Η «επίσημη» εκδοχή της πολυπολιτισμικότητας συνιστά και αυτή μια θέαση από τη σκοπιά του «κουλτουραλισμού». Ερμηνεύει όλες τις κοινωνικές διαφορές και διακρίσεις ως πολιτιστική απλώς ετερότητα· είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι στην κοινωνική ανισότητα διαβλέπει την εκδήλωση αποκλειστικής της πολυπλοκότητας που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες κοινωνίες. Η οπτική αυτή απομονώνει ατεκμηρίωτα τις φυλετικές και εθνοτικές συγκρούσεις από τους λοιπούς κοινωνικούς ανταγωνισμούς και διαμάχες, όπως εκείνες μεταξύ των φύλων, του κόσμου της εργασίας και του κεφαλαίου, του πρώτου και του τρίτου κόσμου, των υπερανεπτυγμένων κοινωνιών και εκείνων που στερούνται ακόμη και τους απολύτως αναγκαίους πόρους.

Αν και η «διαχειριστική»-«διοικητική» (managerial) προσέγγιση της πολυπολιτισμικότητας εφορμάται από έναν οικονομικό κυρίως λογισμό, η συνεπαγόμενη ηθική και πολιτική στάση είναι εν πολλοίς η ίδια με εκείνη της «επίσημης» πολυπολιτισμικότητας. Στην περίπτωση της διοικητικο-διαχειριστικής προσέγγισης, ο στόχος είναι σαφής· ενόψει της αυξανόμενης βιαιότητας των ποικιλώνυμων εθνικισμών, η πολυπολιτισμικότητα είναι ένα επείγον «πρόβλημα» για το οποίο πρέπει να εξευρεθούν ρεαλιστικές και αποτελεσματικές λύσεις, οι οποίες πρέπει να τεθούν σε εφαρμογή από τις κυβερνήσεις των δυτικών ως επί το πλείστον χωρών. Παρόλο το ότι η «εταιρική» προσέγγιση της πολυπολιτισμικότητας δε διακρίνεται για παρόμοιο εξόφθαλμο πολιτικό κυνισμό, εκπορεύεται και αυτή από ένα είδος πολιτικού και επιχειρηματικού πραγματισμού, ο οποίος δε θέτει επί της ουσίας τα ηθικά ερωτήματα που σχετίζονται με τα ζητήματα της αναγνώρισης και της θεσμικής κατοχύρωσης της ετερότητας και των αντίστοιχων ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην περίοδο της παγκοσμιοποίησης (βλ. Bennett, 1998, σελ. 1-25· Chicago Cultural Studies Group, 1994, σελ. 114-139 και Caws, 1994, σελ. 371-387, και οι δύο αναφορές στο Goldberg, 1994).

Οι προηγούμενες τρεις προσεγγίσεις αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτού που αποκαλείται ως «πραγματιστική» ή και «καταναλωτική» κανονιστική οπτική για την πολυπολιτισμικότητα (βλ. και Martin, 1998, σελ. 121-150). Η αντίθεση σε αυτήν την οπτική συγκροτείται στη βάση της φωνής των «σκλάβων» της ιστορίας, της ανίχνευσης των πηγών του υπερ-ατομικισμού της σύγχρονης δυτικής παράδοσης, της οικονομικής αλλοτρίωσης και καταπίεσης αλλά και των κοινωνικών αναπαραστάσεων του «άλ-

λου», του «έτερου», εντός και εκτός των ευρωπαϊκών πολιτιστικών παραδόσεων (βλ. και Said, 2003, καθώς επίσης και Sen, 2003). Μια «μεταρρυθμιστική» (transformative) ηθική και πολιτική στάση για την αναγνώριση των ταυτοτήτων και την πολυπολιτισμικότητα: «...αποσκοπεί να θεμελιώσει στο περιθώριο των ηγεμονικών συστημάτων εναλλακτικές πηγές νοήματος και ηθικής αυθεντίας» (Willett, 1998, σελ. 3). Κατά τη Nancy Frazer, μια τέτοια «μεταρρυθμιστική» προσέγγιση θα έπρεπε να ειπωθεί στο πλαίσιο ενός διπλού συστήματος (dual system), το οποίο αφενός αποδομεί τις οιεσδήποτε φαντασιακές ταυτίσεις και ταυτότητες αφετέρου προωθεί μια πολιτική κοινωνικής αναδιανεμητικής δικαιοσύνης, ώστε να διασφαλιστεί το πλαίσιο για μια καθολική αναγνώριση αμοιβαίων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων (Frazer, 1998, σελ. 19-49).

Δεν είναι ασφαλώς υποχρεωτικό να αποδεχθούμε αυτή τη διπλή θεώρηση της Frazer: αντιθέτως, από τη συνολική προβληματική που αναπτύξαμε μέχρι αυτό το σημείο μπορούμε να συνάγουμε την τέταρτη κατά σειρά θεωρητική μας πρόταση: πιο συγκεκριμένα, τα ηθικο-πρακτικά αιτούμενα της «αναγνώρισης» και της «αναδιανομής» –της κοινωνικής δικαιοσύνης– θα έπρεπε να συν-θεωρούνται. Ο Blum μας βοηθά να διακρίνουμε βεβαίως την οπτική της Frazer από περισσότερο «κουλτουραλιστικές» προσεγγίσεις του είδους του Charles Taylor, ο οποίος σε τελική ανάλυση εκλαμβάνει τον πολιτιστικό παράγοντα και τη «συγχώνευση οριζόντων» –διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και πολιτισμικών συστημάτων εν γένει– ως αυτόνομη σφαίρα και άυλη διαδικασία αντιστοίχως (Blum, 1998, σελ. 73-99· Taylor, 1999). Αν όμως η συλλογιστική μας μας οδηγεί στο να υιοθετήσουμε τη «μεταρρυθμιστική» προσέγγιση της πολυπολιτισμικότητας, τότε αυτή για να διεκδικήσει με αξιώσεις τη θεωρητική και ηθικο-πρακτική της πληρότητα θα έπρεπε να συν-εξετάσει/-ζει την πολιτιστική σφαίρα και εκείνη της υλικής διάστασης του κοινωνικού γίνεσθαι (βλ. και Young, 1998, σελ. 50-67). Αυτή η συν-θεώρηση, υποχρεωτική στο πλαίσιο της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης, διανοίγει τον ορίζοντα της πολυκεντρικής (Δεμερτζής, 1996, σελ. 118) και κοσμοπολιτικής (Beck, 1999, σελ. 202-206) θέασης των κοινωνικών φαινομένων και των ηθικών αιτημάτων που ανακύπτουν.

III. Ανίχνευση της ηθικο-πρακτικής σκοπιάς

Η διερεύνηση που επιχειρήσαμε στα προηγούμενα δύο μέρη μας έδωσε τη δυνατότητα να οριοθετήσουμε την έννοια της πολυπολιτισμικότητας ως ένα είδος περιληπτικού-περιγραφικού όρου, ο οποίος δεν αναφέρεται στα ζητήματα μόνο της πολυεθνικότητας και της μετανάστευσης, αλλά και σε εκείνα που σχετίζονται με την ετερότητα εν συνόλω στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Διαπιστώσαμε επιπλέον ότι η πολυπολιτισμικότητα έχει ένα εμπειρικό και ένα κανονιστικό περιεχόμενο· αυτά τα δύο δε θα έπρεπε να συγχέονται. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι η πολυπολιτισμικότητα είναι ένα ουδέτερο μέγεθος· τουναντίον. Η πολυπολιτισμικότητα αντανακλά μια θεμελιώδη όψη του μετασχηματισμού των σύγχρονων κοινωνιών, μετασχηματισμός ο οποίος θέτει εκ νέου τα ηθικο-πρακτικά ζητήματα της αναγνώρισης των διαφορετικών ταυτοτήτων και της θεσμικής κατοχύρωσης των αντίστοιχων δικαιωμάτων. Ως εκ τούτου, για να διεκδικήσει μια θεώρηση της πολυπολιτισμικότητας την επιστημική και κανονιστική πληρότητα, δεν μπορεί να εγκλωβισθεί σε οιοδήποτε είδους «κουλτουραλιστικές», εν πολλοίς, ή διοικητικο-διαχειριστικές οπτικές και προσεγγίσεις· θα πρέπει να προκρίνει μια κανονιστική μεταρρυθμιστική προβληματική, όπως αυτή σηματοδοτήθηκε στο τέλος του προηγούμενου μέρους. Τα αιτούμενα της πολυπολιτισμικότητας δεν μπορούν παρά να ειδωθούν σε συνδυασμό με εκείνα της κοινωνικής δικαιοσύνης και των καθολικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Ακόμη, βεβαίως, και αν υιοθετούσε κανείς στο ηθικό επίπεδο μια τέτοια οπτική, μπορεί να απέμενε σε ένα καθεστώς αμηχανίας ενώπιον της αίσθησης ότι οι κάθε λογής πλειοψηφίες και μειοψηφίες αποτελούν κλειστά «σύμπαντα» μεταξύ των οποίων οι διάλογοι επικοινωνίας και αμοιβαίας ανοχής και κατανόησης είναι αδύναμοι ή και αδύνατοι. Υπό αυτήν την έννοια θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε για το κατά πόσο στοιχειοθετείται μια «αισιόδοξη» άποψη για τα ζητήματα που εγείρονται από την πολυπολιτισμικότητα ή καθίσταται αναπόφευκτη μια «απαισιόδοξη» ερμηνεία της σύγχρονης κατάστασης πραγμάτων (Canto-Sperber, 1998, σελ. 93-101); Μπορεί κανείς να ελπίζει ότι το εξαγόμενο των διεργασιών της ύστερης νεωτερικότητας θα ήταν η καθολική παραδοχή του ότι: «Ζούμε μαζί σημαίνει είμαστε πολίτες μαζί» (Schnapper, 1998, σελ. 153);

Αυτά τα ερωτήματα ασφαλώς και δεν είναι ρητορικά· καθιστούν αναγκαία τη συγκρότηση μιας πληρέστερης ηθικής επιχει-

ρηματολογίας, πέραν εκείνης που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της παραδοσιακής διαμάχης μεταξύ των φιλελευθέρων και των κοινοτιστών. Προβληματικές τύπου Kymlicka, επί παραδείγματι, είναι χαρακτηριστικές ως προς το ότι κινούνται κατ' ουσίαν πέραν αυτής της διαμάχης (βλ. Kymlicka, 1996). Η κριτική του έναντι του φιλελεύθερου πραγματισμού τύπου Rawls (Rawls, 1985, σελ. 223-251 και 1987, σελ. 1-25) ή ακόμη και έναντι της «ενδιάμεσης» στάσης του «συνταγματικού πατριωτισμού» του είδους που αναπτύχθηκε από τον Habermas (Habermas, 1994) φαίνεται να ευσταθεί (Kymlicka, 1996, σελ. 173-195). Ο Kymlicka επισημαίνει το κοινό εν πολλοίς κενό στην ρωσισανή και χαμπερμασιανή επιχειρηματολογία. Στον κοινό εντέλει ισχυρισμό τους πως μπορούμε να συγκροτήσουμε μια καθολική έννοια της δικαιοσύνης ή ένα κοινά παραδεκτό πολιτικό πολιτισμό –επί τη βάση της έννοιας της δημοκρατίας–, λανθάνει μια άρρητη προκειμένη· συγκεκριμένα, ότι τα άτομα και οι ομάδες διαθέτουν μία συναντίληψη για την έννοια της «ταυτότητας» ή ακόμη περισσότερο, ότι διαθέτουν μια κοινή πολιτική ταυτότητα, η οποία αποτελεί το όχημα υπέρβασης των όποιων εθνικών και λοιπών διαφορών και αντιπαλοτήτων. Υπό αυτήν την έννοια, το όλο φιλελεύθερο εγχείρημα –οποιασδήποτε απόχρωσης– ελέγχεται πραγματολογικά.

Ο Kymlicka αντιπροτείνει –και η προβληματική του αντιδιαστέλλεται στην αφηρημένη κοινοτιστική επίκληση των «πυρηνικών αξιών» του Etzioni (Etzioni, 1993)– ότι μια περιεκτική θεωρία δικαιοσύνης θα έπρεπε να περιλαμβάνει πέραν των καθολικών ανθρωπινων δικαιωμάτων και τα ειδικότερα δικαιώματα της *αυτοδιάθεσης*, της *πολυεθνικότητας* και της *ειδικής εκπροσώπησης*, τα οποία συνεπάγονται και την παραδοχή διαφοροποιημένων εννοιών της ιδιότητας του πολίτη εντός ενός κρατικού μορφώματος (Kymlicka 1996, σελ. 34-48). Ο ίδιος αναγνωρίζει βεβαίως τον κίνδυνο που ελλοχεύει από την αναγνώριση ειδικώς των δικαιωμάτων αυτοδιάθεσης.

Υφίσταται όμως ένα ευρύτερο πεδίο κριτικής που θα μπορούσε να ασκηθεί στη συλλογιστική του Kymlicka· στην παρούσα εργασία θα επικεντρωθούμε σε δύο παραμέτρους. Ενώ επικαλείται τις *πρακτικές* αρχές της ορθολογικότητας, του αλληλοσεβασμού και της ανεκτικότητας μεταξύ των ποικίλων ομάδων, στη συνολική του προβληματική αυτές οι αρχές παραμένουν έωλες. Επιπροσθέτως, περιορίζει αναίτιως στην εποχή της παγκοσμιοότητας την οπτική του στο εκάστοτε εθνικό πλαίσιο. Η ανάλυση επί παραδείγματι της Sassen για την επανεθνικοποίηση της πολιτικής με την

ταυτόχρονη υπερεθνικοποίηση της οικονομίας διαγράφει έναν διαφορετικό ευρύτερο ορίζοντα για τη νοηματοδότηση και αναγνώριση των ανθρώπινων δικαιωμάτων (Sassen, 2003). Τελικώς, ο Kymlicka, απορροφημένος ίσως από το ενδιαφέρον του για τις εθνοτικές και λοιπές μειονότητες, φαίνεται να παραβλέπει τη μετάλλαξη του σύγχρονου υποκειμένου συνολικότερα για το οποίο η πολυπολιτισμικότητα: « ...δεν αναφέρεται μόνο στον μωσαϊκό χαρακτήρα μιας γεωγραφικής περιοχής, αλλά και στις πληθυντικές ταυτίσεις του με άλλα άτομα, τα οποία βρίσκονται εν κινήσει και είναι δικτυωμένα υπερεθνικά» (Lash, 2002, σελ. 21). Στη βάση αυτών των παρατηρήσεων μπορούμε να συνάγουμε το συμπέρασμα ότι η προβληματική του Kymlicka, αν και κινείται πέραν των ορίων της παραδοσιακής διαμάχης και κατά τούτο χαρακτηρίστηκε και ως παραδειγματική, είναι μόνο μερικώς επιβοηθητική στην απόπειρά μας να συγκροτήσουμε μια κανονιστική μεταρρυθμιστική πρόταση.

Μια τέτοια ηθικο-πρακτική πρόταση μπορεί να συγκροτηθεί στη βάση του ακόλουθου –καταληκτικού εδώ– συλλογισμού. Αν τα αιτούμενα της πολυπολιτισμικότητας δεν μπορούν παρά να ειδωθούν σε συνδυασμό με εκείνα της κοινωνικής δικαιοσύνης και των καθολικών ανθρώπινων δικαιωμάτων, τότε η «μεταρρυθμιστική» προσέγγιση θα μπορούσε να ικανοποιήσει τις εμπειρικές και κανονιστικές μας αξιώσεις, υπό την προϋπόθεση ότι θα υιοθετούσαμε στο ηθικο-πρακτικό επίπεδο μια «τροποποιημένη», έτι περαιτέρω, έννοια της πολυπολιτισμικότητας (Bauhn, 1995, σελ. 98). Ο Bauhn επικαλείται την προβληματική του Alan Gewirth (βλ. Gewirth, 1978, 1993, σελ. 29-52 και 1994, σελ. 22-43), όπως αυτή συνοψίζεται στην αρχή του για τη «γενετική συνεκτικότητα» (principle of generic consistency) ή «κατηγοριακή συνέπεια», όπως έχει ήδη αποδοθεί στα ελληνικά από την κ. Δραγώνα-Μονάχου. Σύμφωνα με τον Gewirth, θα μπορούσαμε να θεμελιώσουμε μια «κοινότητα δικαιωμάτων» επί τη βάση της έννοιας του ηθικού δράστη. Το κάθε άτομο για να είναι ικανό να συγκροτήσει την ταυτότητά του, μια αντίληψη περί του αγαθού και να διεκδικήσει τέλος τα δικαιώματά του, θα πρέπει να έχει διασφαλισμένους τους αναγκαίους όρους της ελευθερίας και της αξιοπρεπούς διαβίωσης, ευημερίας. Έτσι, δεν μπορεί ο κάθε ένας από μας παρά να αναγνωρίσει και για τους άλλους την ίδια αναγκαιότητα και τα αντίστοιχα καθολικά δικαιώματα. Η αρχή του Gewirth κινείται στο πραγματικά θεμελιώδες επίπεδο του *πρακτικού* λόγου. Η πρότασή του αγγίζει ουσιαστικά τις ίδιες τις προϋποθέσεις του ηθι-

κού και πολιτικού στοχασμού, που δεν είναι άλλες σε τελική ανάλυση από τους όρους συγκρότησης του ίδιου του υποκειμένου του ηθικώς σκέπτεσθαι και πράττειν, και ως εκ τούτου ικανοποιεί τις αξιώσεις που εγείρει το κριτήριο της καθολικότητας.

Η αρχή της «γενετικής συνεκτικότητας» σε συνδυασμό με μια θεωρία ανθρώπινων αναγκών ή δυνατοτήτων (βλ. και Doyal and Gough, 1991 και Sen, 1993), μπορεί να μας εξασφαλίσει το απαραίτητο υπόβαθρο επί του οποίου να στηρίξουμε μια «τροποποιημένη» έννοια της πολυπολιτισμικότητας. Αυτού του είδους η κανονιστική μεταρρυθμιστική οπτική, θεμελιωμένη με τον προαναφερθέντα τρόπο, υπερβαίνει και τον παραδοσιακό –εμφανή ή και κεκαλυμμένο– ατομισμό των θεωρήσεων των δικαιωμάτων, στο μέτρο που αναγνωρίζει τις συλλογικές ταυτότητες αλλά και το συλλογικό αγώνα που προϋποθέτει η αναγνώριση των ίδιων των δικαιωμάτων⁹. Από την τελική μας θεωρητική πρόταση συνάγεται βεβαίως ότι ο σεβασμός των πολιτισμικών αξιών και των δικαιωμάτων των ποικίλων μειονοτήτων έπεται εκείνου για τη διασφάλιση των καθολικών ανθρώπινων δικαιωμάτων και των όρων της κοινωνικής δικαιοσύνης, χωρίς αυτό να μειώνει την αξία του πολιτισμικού πλουραλισμού. Ο πολιτισμικός πλουραλισμός σε συνδυασμό με την «ηθική εκπαίδευση» (βλ. και Green, 1998, σελ. 422-448 και Outlaw, 1998, σελ. 382-397) μπορεί να αποτελέσει την πηγή εναλλακτικών νοηματοδοτήσεων και αναθεώρησης των ηθικών κριτηρίων στη ζωή των ατόμων και των ομάδων. Τα όρια και οι πραγματικές δυνατότητες μιας τέτοιας εκπαίδευσης αποτελούν ασφαλώς από μόνες τους ένα κρίσιμο ζήτημα, το οποίο όμως δεν ανήκει στη στοχοθεσία της παρούσης εργασίας.

Σημειώσεις

1. Βλ. ενδεικτικά, *Ελευθεροτυπία*, 12-12-2003, σελ. 14.

2. Επιχειρήσαμε μια συστηματική καταγραφή του μετασχηματισμού των σύγχρονων κοινωνιών, από τη σκοπιά της θεωρίας του πολιτισμού, στο άρθρο μας, *Η Πολιτισμική Ανάλυση στη Μεταμοντέρνα Συνθήκη. Μια Προσέγγιση Βάση του Έργου των Braudel, Postman και Rifkin*. Υπό έκδοση στο *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα, 2003-2004.

3. Μπορούμε να αναφέρουμε ενδεικτικά την άποψη του σοφιστή Αντιφώντα ως χαρακτηριστική των οπτικών που αντιπαρετίθεντο στην αρχαιότητα:

Εκτιμούμε και σεβόμαστε όσους κατάγονται από σπουδαίους πατέρες, ενώ όσους δεν προέρχονται από σπουδαίο τζάκι ούτε τους εκτιμούμε ούτε τους σεβόμαστε. Στον τομέα αυτόν των μεταξύ μας σχέσεων έχουμε εκβαρβαριστεί, γιατί όλοι, και οι Έλληνες και οι βάρβαροι είμαστε πλασμένοι από τη φύση όλοι σε όλα ... και σε όλα αυτά δεν ξεχωρίζει κανένας από μας ούτε βάρβαρος ούτε Έλληνας. Γιατί όλοι αναπνέουμε τον αέρα με το στόμα και τη μύτη και όλοι τρώμε με τη βοήθεια των χεριών ... Τα συμφέροντα που καθορίζονται από τους νόμους είναι αλυσιδές για τη φύση, ενώ τα συμφέροντα που καθορίζονται από τη φύση είναι ελεύθερα (DK 87B 44 απ. Β στ. 2 και απ. Α στ. 4, στο Παπαδόπουλος Θ., 1978, σελ. 194).

4. Βλ. ενδεικτικά για το ζήτημα της διάχυσης των εξουσιών του σύγχρονου κράτους το έργο της Susan Strange, *The Retreat of the State. The Diffusion of Power in the World Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996. Η μετάφραση του συγκεκριμένου έργου είναι υπό έκδοση από τον εκδοτικό οίκο Παπαζήση στη σειρά, *Βιβλιοθήκη Πολιτικής Επιστήμης και Νέας Πολιτικής Οικονομίας*.

5. Βλ. και την κλασική εργασία του Anderson (Anderson, 1983-1991 και ελληνική μετάφραση 1998).

6. Βλ. από τη βιβλιογραφία τις μελέτες των: Αμίτση και Λαζαρίδη (επιμ.) (2001), Καμπάκη (2002), Καναράκης (2000), Καρύδη (1996), Μαρβάκη, Παρσάνογλου και Παύλου (επιμ.) (2001), Μιχαλοπούλου, Τσάρτα, Γιαννησοπούλου, Καφετζή και Μανωλόγλου (1998), Ναξάκη και Χλέτσου (επιμ.) (2001), Ψημμένου (2001).

7. Η μελέτη του Βαυήν μαζί με εκείνες των Lindberg και Lundberg (1995) προσεγγίζουν εμπειρικά και κανονιστικά το φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας στην канаδική περίπτωση.

8. Ο ενεργός ρόλος των ΜΜΕ στη συγκρότηση των σύγχρονων ατομικών και συλλογικών αναπαραστάσεων, και ως εκ τούτου και στην πρόσληψη των όψεων της πολυπολιτισμικότητας, θα μπορούσε να αποτελέσει μια αυτόνομη μελέτη με επίκεντρο τη διερεύνηση της «αναστοχαστικής» δυνατότητας ή μη εκ μέρους των σύγχρονων υποκειμένων. Βλ. από την ενδεικτική βιβλιογραφία: Ανθόπουλος 2000, Bryant and Zillmann (eds) (1994), Greenberg and Brand (1994), Skovmand and Schróder (eds) (1992) και Wilson II and Gutiérrez (1985).

9. Σε αυτήν την κατεύθυνση βλ. και τις εργασίες μας, Παπαδόπουλος 1996, 1999 και 2001.

Βιβλιογραφία

Α. Ελληνική

Αμίτσης Γ., Λαζαρίδη Γ. (επιμ.), *Νομικές και Κοινωνικοπολιτικές Διαστάσεις της Μετανάστευσης στην Ελλάδα*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2001.

- Ανθόπουλος Χ.Θ., *Προστασία κατά του Ρατσισμού και Ελευθερία της Πληροφόρησης: Ένα συνταγματικό Δίλημμα*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2000.
- Δεμερτζής Ν., *Ο Λόγος του Εθνικισμού: Αμφίσημο Σημασιολογικό Πεδίο και Σύγχρονες Τάσεις*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή, 1996.
- Καμπάκη Ε., *Ο Μεταναστευτικός Τύπος στην Ελλάδα, Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, Τμήμα Ακολουθών Τύπου. Δημοσίευτη Εργασία στο Σεμινάριο: Πολιτική Επικοινωνία και ΜΜΕ: Εθνική και Διεθνής Διάσταση*, επιβλέπων: Δεμερτζής Ν., Αθήνα, 2002.
- Καναράκης Γ., *Ο Ελληνικός Τύπος στους Αντίποδες. Αυστραλία και Νέα Ζηλανδία*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα, 2000.
- Καραποστόλης Β., Δεμερτζής Ν., Παπαδημητρίου Δ., Αρμενάκης Α., *Απόδημοι Έλληνες: Πολιτισμική Ταυτότητα και Ομογενειακά Μέσα Επικοινωνίας*, Υπουργείο Τύπου, Γενική Γραμματεία Ενημέρωσης, Αθήνα, 2001.
- Καρύδης Β.Χ., *Η Εγκληματικότητα των Μεταναστών στην Ελλάδα: Ζητήματα Θεωρίας και Αντεγκληματικής Πολιτικής*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1996.
- Κατσούλης Η., «Αντιστάσεις στην Πολυπολιτισμικότητα», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, τεύχ. 2-3, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα, Άνοιξη - Φθινόπωρο 1999, σελ. 53-104.
- Λάβδας Κ.Α., «Η Πολυπολιτισμικότητα και η Θεωρητική Κληρονομιά του Εθνικού Κράτους», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, τεύχ. 2-3, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα, Άνοιξη - Φθινόπωρο 1999, σελ. 27-52.
- Λυμπεράκη Α., Πελαγίδης Θ., *Ο «Φόβος του Ξένου» στην Αγορά Εργασίας: Ανοχές και Προκαταλήψεις στην Ανάπτυξη*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2000.
- Μαρβάκης Α., Παρσάνογλου Δ., Παύλου Μ. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού «Νίκος Πουλανζάς», εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001.
- Μιχαλοπούλου Α., Τσάρτας Π., Γιαννησοπούλου Μ., Καφετζής Π., Μανωλόγλου Ε., *Μακεδονία και Βαλκάνια. Ξενοφοβία και Ανάπτυξη*, Εθνικό Κέντρο Ερευνών, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1998.
- Ναξάκης Χ., Χλέτσος Μ. (επιμ.), *Μετανάστες και Μετανάστευση: Οικονομικές, Πολιτικές και Κοινωνικές Πτυχές*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2001.
- Πανούσης Γ., *Το Περιθώριο στην Κοινωνία του 2000 μ.Χ.*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή, 1999.
- Παπαδημητρίου Ζ.Δ., *Ο Ευρωπαϊκός Ρατσισμός: Εισαγωγή στο Φυλετικό Μίσος. Ιστορική, Κοινωνιολογική, και Πολιτική Μελέτη*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000.
- Παπαδόπουλος Θ., *Ιδεολογία και Φιλοσοφία της Δημοκρατίας στην Αρχαία Ελλάδα*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1978.

- Παπαδόπουλος Ι.Κ., *Ηθικός Δράστης και Κοινωνικό Κράτος πριν από την Οριστική Κατάλυσή του: Η Ατζέντα πέρα από το 1990*», Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα: Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός, εκδ. Εξάντας, 1996, σελ. 94-108.
- Παπαδόπουλος Ι.Κ., «Πολυπολιτισμικότητα, Ανεκτικότητα και Κοινωνική Δικαιοσύνη: Σχέσεις Συμβατότητας ή Διλήμματος;» (βιβλιογραφικό δοκίμιο), *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, τεύχ. 2-3, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα, Άνοιξη - Φθινόπωρο 1999, σελ. 267-281.
- Παπαδόπουλος Ι.Κ., «Φιλελευθερισμός ή Κοινοτισμός, Δίλημμα ή Φενάκη;», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, τεύχ. 5-6, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα, Φθινόπωρο 2000 - Άνοιξη 2001, σελ. 237-272.
- Παπαρρηγόπουλος Ξ.Ι., «Η Πολυπολιτισμικότητα ως Σύγχρονο Πρόβλημα», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, τεύχ. 2-3, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα, Άνοιξη - Φθινόπωρο 1999, σελ. 1-25.
- Ψημμένος Ι., *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια - Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2001.

Β. Ξενόγλωσση

- Anderson B., *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London, 1983-1991. Βλ. και ελληνική μετάφραση, *Φαντασιακές Κοινότητες: Στοχασμοί για τις Απαρχές και τη Διάδοση του Εθνικισμού*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1998.
- Bauhn P., «Normative Multiculturalism, Communal Goods, and Individual Rights», στο: Bauhn P., Lindberg C., Lundberg S., *Multiculturalism and Nationhood in Canada. The Cases of the First Nations and Quebec*, Lund University Press, Lund, 1995, σελ. 85-99.
- Bauhn P., Lindberg C., Lundberg S., *Multiculturalism and Nationhood in Canada. The Cases of the First Nations and Quebec*, Lund University Press, Lund, 1995.
- Beck U., *Τι Είναι Παγκοσμιοποίηση*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 1999.
- Bennett D. (ed.), *Multicultural States: Rethinking Difference and Identity*, Routledge, London and New York, 1998.
- Bennett D., «Introduction», στο: Bennett D., (ed.), *Multicultural States: Rethinking Difference and Identity*, Routledge, London and New York, 1998, σελ. 1-25.
- Bhabha H.K., «Culture's in Between», στο Bennett D., (ed.), *Multicultural States: Rethinking Difference and Identity*, Routledge, London and New York, 1998, σελ. 29-36.
- Blum L., «Recognition, Value, and Equality: A Critique of Charles Taylor's and Nancy Fra-Ser's Accounts of Multiculturalism», στο: Willett C.

- (ed.), *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*, Blackwell, Oxford, 1998, σελ. 73-99.
- Bryant J., Zillmann D. (eds), *Media Effects: Advances in Theory and Research*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey, 1994.
- Canto-Sperber M., «Ανοχή, Ουδετερότητα και Πλουραλισμός στη Φιλελεύθερη Παράδοση», *Παγκόσμια Ακαδημία Πολιτισμών, Η Μισαλλοδοξία*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1998, σελ. 93-101.
- Caws P., «Identity: Cultural, Transcultural and Multicultural», στο: Goldberg D.T. (ed.), *Multiculturalism: A Critical Reader*, Blackwell, Oxford, 1994, σελ. 371-387.
- Chicago Cultural Studies Group, «Critical Multiculturalism», στο: Goldberg D.T. (ed.), *Multiculturalism: A Critical Reader*, Blackwell, Oxford, 1994, σελ. 114-139.
- Doyal L. and Gough I., *A Theory of Human Need*, Macmillan, 1991.
- Eagleton T., «Five Types of Identity and Difference», στο: Bennett D. (ed.), *Multicultural states: Rethinking Difference and Identity*, Routledge, London and New York, 1998, σελ. 48-52.
- Etzioni A., *The Spirit of Community: The Reinvention of American Society*, Touchstone Books, New York, 1993.
- Fraser N., «From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a "Post-Socialist" Age», στο: Willett C. (ed.), *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*, Blackwell, Oxford, 1998, σελ. 19-49.
- Gewirth A., *Reason and Morality*, The University of Chicago Press, Chicago, 1978.
- Gewirth A., «Common Morality and the Community of Rights», στο: Outka G., Reeder J.P. (eds), *Prospects for a Common Morality*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1993, σελ. 29-52.
- Gewirth A., «Is Cultural Pluralism Relevant to Moral Knowledge?», *Social Philosophy and Policy*, vol. 11, no 1, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, σελ. 22-43.
- Green J.M., «Educational Multiculturalism, Critical Pluralism, and Deep Democracy», στο: Willett C. (ed.), *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*, Blackwell, Oxford, 1998, σελ. 422-448.
- Greenberg B.S., Brand J.E., «Minorities and the Mass Media; 1970s to 1990s», στο: Bryant J., Zillmann D. (eds), *Media Effects: Advances in Theory and Research*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey, 1994, σελ. 273-314.
- Goldberg D.T. (ed.), *Multiculturalism: A Critical Reader*, Blackwell, Oxford, 1994.
- Habermas J., *Αγώνες στο Δημοκρατικό Κράτος Δικαίου*, εκδ. Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1994.
- Harris L., «Universal Human Liberation: Community and Multiculturalism»,

- στο: Willett C. (ed.), *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*, Blackwell, Oxford, 1998, σελ. 449-457.
- Hobsbawm E., *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, 2nd ed., Cambridge University Press, Cambridge, 1992a.
- Hobsbawm E., «Nationalism: Whose Fault-line is it Anyway?», *New Statesman*, vol. 121, no 4081, 24th April 1992b: Statesman and Nation Publishing Company Ltd., London, σελ. 23-26.
- Hobsbawm E., Ranger T. (eds), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
- Higham J., «Multiculturalism and Universalism: A History and Critique», στο: Hughey M.W. (ed.), *New Tribalisms: The Resurgence of Race and Ethnicity*, MacMillan, Houndmills, 1998, σελ. 212-236.
- Hughey M.W. (ed.), *New Tribalisms: The Resurgence of Race and Ethnicity*, MacMillan, Houndmills, 1998.
- Kymlicka W., *Multicultural Citizenship*, Clarendon Press, Oxford, 1996.
- Laclau E., «God Only Knows», *Marxism Today*, December 1991 - January 1992, Final Issue: The End, Marxism Today Ltd., London, σελ. 56-59.
- Lash S., *Critique of Information*, Sage Publications, London, 2002.
- Le Monde Diplomatique (Αφιερώματα), *Η Μάστιγα του Κοινωνικού Αποκλεισμού*, τεύχ. 6, εκδ. Δρομέας ΕΠΕ, Φεβρουάριος, Αθήνα, 1995.
- Lindberg C., «Negotiating the Future - First Nations versus Second Nations and New Ethnicities in Canada», στο: Bauhn P., Lindberg C., Lundberg S., *Multiculturalism and Nationhood in Canada. The Cases of the First Nations and Quebec*, Lund University Press, Lund, 1995, σελ. 7-44.
- Locke D.C., *Increasing Multicultural Understanding: A Comprehensive Model*, 2nd ed, Sage, Thousand Oaks, 1998.
- Martin B., «Multiculturalism: Consumerist or Transformational?», στο Willett C. (ed.), *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*, Blackwell, Oxford, 1998, σελ. 121-150.
- Outlaw L.Jr., «"Multiculturalism", Citizenship, Education and American Liberal Democracy», στο Willett C. (ed.), *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*, Blackwell, Oxford, 1998, σελ. 382-397.
- Rawls J., «Justice as Fairness: Political not Metaphysical», *Philosophy and Public Affairs* 14 (3), Princeton University Press, 1985, σελ. 223-251.
- Rawls J., «The Idea of an Overlapping Consensus», *Oxford Journal of Legal Studies* 7 (1), Oxford University Press, 1987, σελ. 1-25.
- Raz J., *The Morality of Freedom*, Clarendon Press, Oxford, 1986.
- Raz J., «Multiculturalism: A Liberal Perspective», *Dissent Magazine*, Foundation for Study of Independent Ideas Inc., New York, winter 1994, σελ. 67-79.

- Rystad G. (ed.), *Encounter with Strangers: Refugees and Cultural Confrontation in Sweden*, Lund University Press, Lund, 1992.
- Said E., «Ο Ανθρωπισμός Μέσο Αντίστασης στην Αμερική», *Καθημερινή*, 7-9-2003, σελ. 20.
- Salazar J.M., «Social Identity and National Identity», στο: Worchel S., Morales J.F., Páez D., Deschamps J.-C. (eds), *Social Identity: International Perspectives*, Sage, London, 1998, σελ. 114-123.
- Sassen S., *Χωρίς Έλεγχο; Η Εθνική Κυριαρχία, η Μετανάστευση και η Ιδιότητα του Πολίτη την Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2003.
- Schnapper D., «Η Θρησκευτική Ουδετερότητα του Κράτους, Θεσμός Ανοχής», *Παγκόσμια Ακαδημία Πολιτισμών, Η Μισαλλοδοξία*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1998, σελ. 151-155.
- Sen A., «Capability and Well-being», στο: Nussbaum M. and Sen A. (eds), *The Quality of Life*, Clarendon Press, Oxford, σελ. 30-53.
- Sen A., «Πολύπλοκες Ταυτότητες», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* και 7, 21-9-2003, σελ. 24.
- Skovmand M., Schröder K.C. (eds), *Media Cultures: Reappraising Transnational Media*, Routledge, London and New York, 1992.
- Strange S., *The Retreat of the State. The Diffusion of Power in the World Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Taylor C., *Πολυπολιτισμικότητα: Εξετάζοντας την Πολιτική της Αναγνώρισης*, 2η έκδοση, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1999.
- Walzer M., «The New Tribalism», *Dissent Magazine*, Foundation for Study of Independent Ideas Inc., New York, spring 1992, σελ. 164-171.
- Willet C. (ed.), *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*, Blackwell, Oxford, 1998.
- Willet C., «Introduction», στο Willet C. (ed.), *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*, Blackwell, Oxford, 1998, σελ. 1-15.
- Wilson II C.C., Gutiérrez F., *Minorities and Media. Diversity and the End of Mass Communication*, Sage, Newbury Park, 1985.
- Worchel S., Morales J.F., Páez D., Deschamps J.-C. (eds), *Social Identity: International Perspectives*, Sage, London, 1998.
- Young I.M., «Unruly Categories: A Critique of Nancy Fraser's Dual Systems Theory», στο: Willet C. (ed.), *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*, Blackwell, Oxford, 1998, σελ. 50-67.

